

ISSN : 2278-31-80

विशेषांक

५ जाने २०१९

सामाजिक
संदेश

नव्या भारत गत्ता
भारतीय लोकशाही

आणि

TIMES OF INDIA

प्रसारमाध्यमे

DECCAN
Chronicle

लोहिया अध्ययन केंद्र, नागपुर का प्रकाशन

विशेषांक

सामाज्यजन संदेश

भारतीय लोकशास्त्री आणि प्रस्तुत माध्यमे

मुख्य संपादक

संदीप तुङ्डुरवार,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

सहसंपादक

डॉ. अमर बोंदरे,
राज्यशास्त्र विभाग,
क्षी.एम.व्ही.वाणिज्य जे.एम.टी. कला
आणि जे.जे.पी. विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर

राजुरा, जि. चंद्रपूर

डॉ. संजय नाकाडे,
राज्यशास्त्र विभाग,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरांगांव जि. चंद्रपूर

डॉ. दिनकर चौधरी,
राज्यशास्त्र विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
भिसी, जि.चंद्रपूर

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड,
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सिताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अकोला

परिक्षण समिती

- डॉ. अलका देशमुख, नागपूर (म.रा.)
- डॉ. संजय जैन, इंदौर (म.प्र.)
- डॉ. प्रभा भंडारी, जोधपूर (रा.ज.)
- श्री. हरीश अड्याळकर, नागपूर (म.रा.)
- डॉ. रविंद्र भणगे, कोल्हापूर (म.रा.)
- डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार, राजुरा (म.रा.)
- डॉ. संजय गोरे, गडचांदूर (म.रा.)
- डॉ. शरद सांबारे, नागपूर (म.रा.)
- डॉ. वकील शेख, नागपूर (म.रा.)

संपादन सहाय्य

डॉ. राहूल बावगे
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
टिकाराम साहू 'आजाद'
पत्रकार दै. भास्कर, नागपूर

डॉ. बबीता सिंग
राज्यशास्त्र विभाग,
ए.ए.डी. महाविद्यालय, नागपूर

संरक्षक

पूर्व सांसद दत्ताजी मेघे

रघु ठाकूर

प्रकाश दुबे

अटल बहादुर सिंह

सुरेश अग्रवाल

प्रबंध संपादक

गिरीश गांधी

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश मिश्रा

संपादक मंडळ

हर्षवर्धन आर्य

टीकाराम साहू 'आजाद'

विनोद व्यास

विशेष सहयोग

प्रा. राहुल बाबगे

प्रबंधक / प्रकाशक / सचिव

हरीश अड्याल्कर

लोहिया अध्ययन केंद्र

लोहिया भवन, सुभाष मार्ग,

नागपूर - ४४००१८

फोन : २७२७४३८

आवरण चित्र
प्रकृति चित्र
म.प्र. सम्पर्क

व्यवस्थापक:

लोहिया सदन,
जहांगीराबाद,
भोपाल - ४६२००८

मूल्य २० रु. वार्षिक ८० रु.
आजीवन सदस्य: १५०० रु.

सचिव

हरीश अड्याल्कर द्वारा छपवाकर लोहिया अध्ययन केंद्र, लोहिया भवन, सुभाष मार्ग, नागपूर से प्रकाशित।

- * यह पत्रिका शैक्षणिक हेतू कार्य निःशुल्क वितरण किया जा रहा है।
- * पत्रिका से संबंधित सभी विवाद केवल नागपूर स्थित न्यायालय के अधीन होंगे।
- * सभी पद मानद एवं अवैतनिक हैं।
- * (प्रकाशित रचनाओं के सभी विचारों से, मुख्य संपादक, अतिथि संपादक एवं संपादक मंडल की सहमति जरूरी नहीं है। लेखों में प्रकाशित मत, मजकूर उनका स्वयंका है एवं लेखकों के अपने निजी विचार हैं।

४९. भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी वृत्तपत्रांची भूमिका.....	१८३
राजेंद्र कुलमेथे	
५०. भारतीय निवडणकांत प्रसारमाध्यमांची भूमिका.....	१८८
श्रीमती सीमा सैंदाणे	
५१. जागतिकीकरणाचा प्रसार माध्यमावरील प्रभाव.....	१९२
प्रा. तानाजी माने	
✓५२. सामाजिक मूल्यांचा न्हास आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका.....	१९६ ✓
प्रा. विठ्ठल आत्राम	
५३. लोकशाही 'बि' घडली.....	२०४
राहुल चुटे	
५४. भारतीय लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे.....	२०८
लोमेश देशमुख	
५५. राष्ट्रविकासात ग्रामगीता एक प्रभावी मुद्रित माध्यम.....	२१३
प्रा. मंगेश जमदाडे	
५६. मिडीया चैनल सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव.....	२१७
डॉ. लता सावरकर,	
५७. व्यवसाय संदेशवहनातील कायदेशीर बाबी आणि आधुनिकप्रवाह.....	२१९
जाहिद हुसैन मुजफ्फर हुसैन सैयद	
५८. जागतिकीकरणाचा भारतातील प्रसार माध्यमांवरील परिणाम.....	२२३
डॉ. विशाल मालेकार	
५९. जाहीराती आणि सामाजिक माध्यम.....	२२८
डॉ. अनिता रणधीर	
६०. भारतीय समाजात प्रसारमाध्यमांचे स्थान.....	२३२
प्रा. दिपक सुखदेवे	
६१. सामाजिक मूल्यांचा न्हास आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका.....	२३५
प्रा. गंगाधर लांडगे	
६२. डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातील भारतीय लोकशाही.....	२३८
डॉ. हेमचंद दुधगवळी	
६३. प्रसार माध्यमांचा जागतिकीकरणावर पडलेला प्रभाव.....	२४१
डॉ. नथ्यु गिरडे	
६४. बदलते सामाजिक मूल्य आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका.....	२४५
डॉ. सचिन बोधाने	

सामाजिक मूल्यांचा न्हास आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका

प्रा. विठ्ठल आत्राम,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय राजुरा.,
ता. राजुरा जि. चंद्रपूर

गोषवारा

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या झापाटयाने बदलणाऱ्या युगामध्ये सामाजिक मूल्यांचा न्हास होण्यास येथील सरकार, शिक्षणसंस्था, बिगर-शासकीय संस्था तसेच सामाजिक प्रसार माध्यमे सुधा तितकेच जबाबदार आहेत, हे पाहणे या शोधनिबंधामागील भूमिका आहे. इंटरनेटमुळे संपूर्ण जग हे एक खेडे बनत आहे, जग जवळ आले आहे, पण त्यामुळे समाजावर काय विपरीत परिणाम होत आहेत. या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे, सोशल मिडीयामुळे कुठल्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत? तसेच समाजावर कोणते सकारात्मक परिणाम झाले? सामाजिक मूल्य, नैतिक मूल्यांची या सोशल मिडीयामुळे जपवणूक होईल काय? सामाजिक मिडीयाची भूमिका कोणती? या सामाजिक प्रसार माध्यमांकडून आपल्याला कसे जास्तीत जास्त फायदे करून घेता येईल?, सामाजिक प्रसारमाध्यमांची गुणवत्ता आपल्याला सुधारता येईल काय?, या माध्यमांकडून होणारे नकारात्मक प्रभाव टाळता येतील काय?, सामाजिक प्रसारमाध्यमे हे सध्याच्या काळातील अविभाज्य अंग बनत आहे व बनणार आहे त्यामुळे या माध्यमांकडून जास्तीत जास्त सकारात्मक प्रभाव कसे वाढवता येतील? या दृष्टिने या शोध निबंधामध्ये उहापोह करून सामाजिक प्रसारमाध्यमांची गुणवत्ता, सुधारणा व भविष्यातील धोके कमी करण्याचे ठोस प्रयत्न केलेले आहेत.

बीज संज्ञा

मूल्ये, सामाजिक प्रसारमाध्यमे, इंटरनेट, सामाजिक मूल्यांचा न्हास, प्रसार माध्यमांची भूमिका.

प्रस्तावना

मानव हा समाजशील प्राणी आहे असे बहुदा म्हटले जाते आणि हे ऑरिस्टाटलचे म्हणणे खेरेही आहे. त्याचप्रमाणे मानव हा त्याच्या सामाजिकतेमुळेच संस्कृती निर्माण करणारा एकमेव प्राणी ठरते. सामाजिक शास्त्रांत वारंवार सामाजिक-सांस्कृतिक (socio-cultural) असा संयुक्त शब्दप्रयोग वापरला जातो. एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या लोकांच्या समुदायाला 'समाज' म्हटल्या जाते. तर लोकांची जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे 'संस्कृती' होय. संस्कृतीत व्यक्तींच्या जीवनास आकार देणाऱ्या मूल्यांना, प्रमाणकांना, विश्वासांना, श्रद्धांना, विचारांना अनन्यसाधारण महत्व असते.

संस्कृतीमुळेच व्यक्ती-व्यक्तीमधील संबंध नियमित होतात. समाजात नियमाची व्यवस्था नसेल तर व्यक्ती-व्यक्तीमधील संबंधांना संघटीत रूप येत नाही. कारण व्यक्तींनी मिळून समाज बनत असला तरी व्यक्तींची गोळाबेरीज म्हणजे समाज नव्हे. समाजाला सातत्य लाभते, स्थैर्य लाभते, समाज जीवंत राहतो तो या संस्कृतीमुळेच. एका पिढीपाठोपाठ दुसरी पिढी नष्ट होत जाते, पण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृती म्हणजेच मूल्ये व प्रमाणके हस्तांतरीत होत जातात. मानव प्राण्याचा समाज इतर प्राण्यांच्या समाजापेक्षा वेगळा, वैशिष्टपूर्ण दिसून येतो तो संस्कृतीमुळेच. तसेच संस्कृतीचे अस्तित्व व निर्मिती ही मानवाच्या सामाजिकतेमुळेच आहे. सुरुवातीच्या काळात मानवी समाज संस्कृती घडवत गेला आणि

नंतरच्या काळात संस्कृती समाज घडवत चालली आहे. या संस्कृती संक्रमणाची व रक्षणाची साधने म्हणून- १) कुटूंबसंस्था २) धर्मसंस्था ३) शिक्षणसंस्था ४) प्रसारमाध्यमांचे योगदान महत्वाचे आहे.

आपण ज्याप्रमाणे मानव हा सामाजिक प्राणी आहे असे मानतो, त्याचप्रमाणे मानवाची दुसरी बाजू ही की, मानव हा भांडखोर प्राणी आहे. मानवाला जन्मताच चांगुलपणा लाभला आहे असे म्हणता येत नाही तर तो एक हाडामांसाचा गोळा असतो. त्याला आई-वडील, कुटूंब, शेजारी, मित्रमंडळी, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था व प्रसारमाध्यमांच्या साहयाने त्याच्यावरती सामाजिकरण, सामाजिक मूल्ये, प्रमाणके, रूढी, प्रथा, परंपरा, विश्वास आदिचे संस्कार देवून संस्कारक्षम व सुसंस्कृत बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

कोणत्याही मानवी समाजात कामवासना, प्रजोत्पादन, मूलभूत आर्थिक गरजा, सुरक्षिततेची प्रबळ इच्छा, धर्म, ईश्वरविषयक श्रद्धा वगैरे या समान मूलभूत गरजा दिसून येतात. पण त्यांची पूर्तता करण्याचे प्रत्येक समाजाचे मार्ग भिन्न आहेत. याचे कारण म्हणजे ज्या त्या समाजाची संस्कृती जशी असेल तसे स्वरूप त्या समाजाला लाभते. काही समाज आक्रमक आहेत किंवा काही समाज सहकारशील आहेत, काही मागासलेले आहेत किंवा प्रगत आहेत अशी विधाने आपण करतो तेव्हा त्याचा संबंध त्या समाजातील संस्कृतीशी असतो. कामवासनेच्या तृप्तीसाठी विवाह, कुटूंबव्यवस्था निर्माण झाल्या तरी वेगवेगळ्या समाजात त्यांचे स्वरूप वेगळे आढळते. प्रत्येक समाजातील भाषा, अन्न, कपडे, मालमत्ताविषयक नियम, आचारविचार, रूढी, परंपरा, राज्यव्यवस्था, धर्मसंस्था, खान-पान, निवासव्यवस्था, दागदागिणे वगैरे अनेक बाबतीत ही सांस्कृतिक विविधता दिसून येते.

समाज परत्वे विविधता असली तरी व्यक्तींच्या मूलभूत गरजा भागवितांना त्या त्या समाजातील उचीत

मार्गानी त्या गोष्टी मिळविण्याचे प्रयत्न करावे, म्हणजेच समाजमान्य मार्गानी आपल्या गरजा पूर्ण कराव्या असे समाजातील दंडक, माझक, नियम असतात. परंतु बन्याच वेळा समाजांनी मान्य केलेल्या नियमांना डावलून समाजातील अनेक व्यक्ती जेव्हा आपल्या गरजा पूर्ण करतात. समाजातील शांतता, सुव्यवस्थितता थोक्यात येत असते, त्या वर्तनाला पथभ्रष्ट वर्तन आहे, म्हणजेच सामाजिक मूल्यांचा न्हास होत आहे असे बहुदा बोलले जाते. दिवसेंदिवस व्यक्ती हा आत्मकेंद्रीत होत असून स्वतःच्या फायद्याकरीता तो समाजहितसुधा विसरून जातो. प्रसारमाध्यमातून प्रसारीत होणारे ज्ञान किंवा गोष्टी या काय योग्य, अयोग्य याचा विचार न करता, सर्वांसाठी मुक्त पद्धतीने प्रसारीत होत असल्याने, वय, लिंग आदिचे सुधा भान राहिलेले नाही. त्यामुळे येणाऱ्या भविष्यातील पिढ्यांचे चित्र कसे असेल? यावर विचार करणे गरजेचे झाले आहे.

पूर्व संशोधनाचा आढावा

प्रा. डॉ. दिलीप बिरुदे सबब विषयाला अनुसरून म्हणतात की, “सामाजिक जबाबदारीचे भान येथील समाजमनाला राहिलेले नाही अशी म्हणायची वेळ आली आहे. तेव्हा प्रसार-माध्यमांना वार्ताकन करतांना त्याला बाजाराचा, उद्योगाचा दर्जा आलेला असल्याने अशी मूल्ये पायदळी तुडवली जातात. नैतिक मूल्यांचा आणि प्रसार-माध्यमे यांचा काही संबंध राहिलेला नाही. तेव्हा त्याचे शिक्षण देणे नव्हे तर ते दिसले पाहिजे असे वाटते.”

ते पुढे म्हणतात की, “प्रसार माध्यमांचे सर्वांत महत्वाचे आव्हान कोणते असेल तर राष्ट्रीय चारित्र्य निर्माण केले पाहिजे. समाजजीवनातील उत्तमोत्तम सदगुणाची जोपासना प्रसिध्दी माध्यमांनी करावी. लोकशिक्षण, राजकीय शिक्षण, सामाजिक प्रबोधन, शैक्षणिक उद्बोधन, सांस्कृतीक अभियान अशा गोष्टींसाठी वेळ प्रसार-माध्यमांनी दिला पाहिजे.”

स्टडी सर्कल पब्लीकेशन, सामान्य अध्ययन पेपर-

३, मार्गदर्शक, यामधील अधोरेखीत केलेला मजकूर पुढिलप्रमाणे - “अलीकडच्या काळात मात्र या वृत्तपत्रावर काही विशिष्ट घराण्यांचे किंवा जातीचे आणि समाजाचे वर्चस्व स्थापन झालेले दिसते. आणि समाजाचे बातम्यांना पूरक ठरतील अशाच त्यांच्याद्वारे त्यांच्या हितसंबंधांना पूरक ठरतील अशाच बातम्यांना प्राधान्य दिले जाते. अनेकदा बुधिभेद केला जातो. काहीवेळा दोन जाती किंवा धर्मीय लोकांच्या मध्ये दंगलीस कारणीभूत ठरणारे चिथावणीखोर लेखन केले जाते. त्यामुळे बन्याचदा विशिष्ट भागात वृत्तपत्रामुळे तणाव निर्माण झालेला दिसतो. आधुनिक वृत्तपत्रांचा मूळ आधार हा जाहिरात झाल्याने ती वृत्तपत्रे व्यापारी बनली आहेत. अनेक उद्योजक व राजकीय नेते यांचा अशा वृत्तपत्रांच्या बातम्यामध्ये नेहमीच हस्तक्षेप होत असतो. अनेक वृत्तपत्रे व्यक्तीपूजेला वाहिलेली आढळतात. यासारखे दोष जर सोडले तर गेल्या अनेक वर्षात देशामध्ये आधुनिक विचारसरणी विशेषत: बुद्धिवाद, मानवतावाद, व्यावसायिकता, लोकशाही मूल्यांचा प्रसार करण्यात वृत्तपत्रांचे योगदान निश्चितच चांगले आहे.”

सामाजिक मूल्ये म्हणजे काय?

सामाजिक मूल्यांचा अर्थ लक्षात येण्याकरीता प्रथम काही व्याख्यांचा आढावा घेवू या.

१) A value is a belief that something is good and worthwhile- It defines what is worth having and worth striving for” - Michael Haralambos.

२) Values are general conceptions of “the good”. Ideas about the kind of ends that people should pursue throughout their lives and throughout the many different activities in which they engage”. -Peter Worsley.

३) सोप्या शब्दात, मूल्यांची व्याख्या चांगुलपणा किंवा इच्छेचे मापदंड म्हणून केली जाऊ शकते.

४) ‘समाजात वावरत असताना व्यक्तीचे वर्तन कसे असावे याचे काही मापदंड असतात, आदर्श असतात. त्यांनाच मूल्ये असे म्हणतात. ही मूल्ये समाजाने स्विकृत केलेल्या तत्वावर आधारित असतात व परंपरेनुसार चालत आलेली असतात. सामाजिक मूल्ये ही समाजाला सतत मार्गदर्शन करीत असतात. ती मूल्ये समाजजीवन प्रवाहाशी, व्यवहाराशी तादात्म्य पावलेली असतात. त्यांचा समाजावर इतका प्रभाव असतो की व्यक्तीचे वर्तन कळत-नकळत त्यानुसार होत असते.’

वरील व्याखावरून हे स्पष्ट होते की, मूल्ये लोकांच्या वर्तनासाठी सामान्यतः मार्गदर्शक तत्वे प्रदान करतात. मानवी संस्कृतीतील आवश्यक घटक म्हणून सामाजिक मूल्ये यांचा उल्लेख केल्या जातो. सामाजिक मूल्ये ही प्रत्येक समाजात आढळून येणारी घटना आहे. कोणत्याही समाजाने स्विकारलेल्या सामाजिक मूल्यावर समाजातील वैयक्तीक मूल्ये आधारलेली असतात व या सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल झाला म्हणजे नैतिक मूल्ये सुधा बदलत असतात. समाजामध्ये समता हे मूल्य स्विकारल्यानंतर समाजात सामाजिक विषमता पाळू नये असे सांगणारे नैतिक मूल्ये बनविले जातात. समाजात जीवन जगत असतांना मेहनत, श्रम केले पाहिजे हे मूल्य असते, तर आळशीपणा समाजविरोधी असतो व अशा या सामाजिक मूल्यांचा व्यक्तीच्या जीवन पध्दतीवर बराच परिणाम पडत असतो. हे सामाजिक मूल्ये मानवीवर्तनाचे मार्गदर्शन करीत असतात आणि सामाजिक मूल्याच्या आधारे कोणते वर्तन योग्य आणि कोणते वर्तन अयोग्य हे ठरवीत असतात. अशा प्रकारे मानवी प्रतिष्ठेबद्दल आदर, मूलभूत अधिकार, खाजगी मालमता, देशभक्ती, धार्मिकता, बलिदान, सहकार्य, वैयक्तिक उपक्रम, विनामूल्य वैवाहिक निवड, वैयक्तिकता, सामाजिक समानता, गोपनीयता,

लोकशाही इत्यादी विविध मार्गनी आपल्या वर्तनास मार्गदर्शन करतात.

सामाजिक प्रसार माध्यमांची भूमिका

आकाशवाणी, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, इंटरनेट ही आधुनिक जगातील प्रसारमाध्यमे आहेत. तर बाजार, जत्रा, लोककला, दंतकथा, कथा-किर्तने, भजन, नाटक, बैठका, चर्चा इ. ही पारंपारिक प्रसारमाध्यमे आहेत. एखाद्या कोपन्यात घडलेली घटना एका सेकंदात जगातील कुठल्याही कोपन्यात पोहचू लागली आहे. ही सामाजिक परिवर्तनाची महत्वाची साधने बनू लागली आहेत. याव्दारे लोकमत निर्माण करून एखाद्या समाजातील कोणत्या गोष्टी चांगल्या आहेत, कोणत्या गोष्टी वाईट आहेत याची चर्चा केली जाते. त्यामुळे समाजातील विविध समस्यांची कारणमीमांसा होऊन त्यासाठी आवश्यक उपाययोजना करण्यासाठी शासनावर दबाव तर आणला जातोच, त्याचबरोबर जे घटक समाजातील विधातक कार्यास जबाबदार आहेत, त्यांच्यावर दबाव आणून अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

आधुनिक सामाजिक प्रसार माध्यमांची दुसरी नकारात्मक बाजू ही की, याव्दारे दिवसेंदिवस सामाजिक मूल्यांचा न्हास होतांना दिसून येतो. व्हॉट्सॲप, फेसबुक, इंटरनेट, ई-पेपर, ट्रिटर, ईमेल या माध्यमातून चांगल्या बरोबर वाईट गोष्टी उदा. जातीवाद, धर्मिक तेढ, फेक न्यूज, भ्रमिष्ट पोस्ट, बुधीभेद, लोकांच्यामध्ये दंगलीस कारणीभूत ठरणारे चिथावनिखोर लेखन केले जाते. हॉकिंग, सायबर स्टॉकिंग, डेनायल ऑफ सर्विस अटॅक, व्हायरस डेसीमिनेशन, सॉफ्टवेअर पायरसी, आय.आर.सी. क्राईम, क्रेडीट कार्ड फ्रॉड, नेट एक्स्ट्रॉशन, पिशिंग, चाईल्ड पोर्नोग्राफी असे अनेक प्रकारचे सायबर गुन्हे अनैतिक लोक करत असतात व याचे प्रमाणही वाढत चालले आहे. त्याचबरोबर फेसबुक

माध्यमातून होणारे प्रेम प्रकरण व नंतर होत असणाऱ्या हत्या, बलात्कार, अपहरण, फसवेगीरी, अफवा व त्यातून होणाऱ्या हत्या अशा अनेक समस्या या प्रसार माध्यमातून निर्माण होत आहेत. त्यामुळे सामाजिक मूल्यांचा दिवसेंदिवस न्हास होत आहे. हे रोखण्याचे सर्वात मोठे आव्हान या सामाजिक प्रसार माध्यमांसमोर आहे. त्यादृष्टीने सामाजिक प्रसारमाध्यमांची भूमिका पाहणे गरजेचे आहे.

सामाजिक प्रसारमध्यमांचा नकारात्मक व सकारात्मक प्रभाव

माहिती-तंत्रज्ञान म्हणजे आयटी हा आज परवलीचा शब्द झाला आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या अफाट प्रगतीमुळे अवघे जीवनच बदलून गेले आहे. या सोशल मिडीयाचा समाज माध्यमावर सकारात्मक, तसे नकारात्मक प्रभावही पडत असल्याचे प्रतीत होते. त्यामुळे सकारात्मकतेपेक्षा नकारात्मक प्रभाव जर जास्त पडणार असतील तर त्याबाबत गंभीरपणे विचार करणे गरजेचे आहे.

सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा नकारात्मक प्रभाव

१) आज आपल्यापासून परिचयाच्या काही व्यक्ती बघा फेसबुक, व्हॉट्सॲप, ट्रिटर आणि टेलिग्रामच्या इतक्या आहारी गेल्या आहेत की त्यांना त्याशिवाय करमतच नाही. सार्वजनिक ठिकांणी एखाद्याची भेट झाली तर पाहून स्मित करणार आणि दुसऱ्या क्षणाला मान खाली घालून मोबाईलवर कोण आनलाईन आहे, हे पहाणार. फेसबुक, ट्रिटर आणि व्हॉट्सॲपवर सर्वात आधी कोण कॉमेण्ट करतो, फेसबुकवर टाकलेल्या पोस्टला किती लाईक्स मिळाल्या, किती कॉमेण्ट आल्या, आपल्या पोस्टला लाईक वाढाव्यात यासाठी त्यांचा आटापीटा चाललेला असतो. फेसबुक, ट्रिटर आणि व्हॉट्सॲपवरील पोस्ट क्षणा-क्षणाला

पाहिल्याशिवाय त्यांना करमतच नाही. त्यामुळे च वक्तशीरणा, समाजाभिमुखता या सामाजिक मूल्यांचा न्हास होतांना दिसून येतो.

२) टीव्ही चॅनेलवाल्यांना ब्रेकिंग न्यूजची घाई असते, हे मान्य आहे पण त्यासाठी काळ-काम-वेग या त्रिसूत्रीचा मेळ घालता-घालता त्यांचा जीव मेटाकुटीला आलेला दिसतो. प्रतिस्पर्धी अनेक चॅनल तयार झाल्यांनी TRP वाढविण्याच्या नादात कार्यक्रमाच्या गुणवतेकडे लक्ष न देता काहीही दाखविण्यात येत असते. त्यांचे कडून गुणवता, नीटनेटकेपणा, संवेदनशीलता या सामाजिक मूल्याचा न्हास होतांना दिसून येतो.

३) सोशल मिडीयाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तींबाबत मानसोपचार तज्ज्ञ, मनोविकार तज्ज्ञही सावधानतेचा इशारा देत आहेत. स्टेटस अपडेट, पोस्ट, कॉमेण्ट, ट्रिविट, रिट्रिविट, कॉपी-पेस्ट, फॉरवर्ड या जाळ्यात अडकलेल्या या व्यक्तींना आपण जे काही करतोय, त्याचा फायदा काय याचेही भान उरलेले नाही. नैसर्गिकतेपेक्षा बनावटी-कृत्रिम व वास्तवापेक्षा आभासी गोष्टी या मंडळींना जवळच्या वाटत आहेत. सेलफी काढण्याच्या नादात किंवेक जीवधेण्या घटना वृत्तपत्रात येत असतात. त्यामुळे समाजाभिमुखता या सामाजिक मूल्यांचा न्हास होत आहे असे म्हणण्यास वाव आहे.

४) धार्मिक, जातीय तेढ वाढण्यासाठी सहजतेने या माध्यमांचा वापर होत आहे. जाती-जातीच्या नावावर, धर्माच्या नावावर व्हॉट्सअॅपचे गृप तयार झाले आहेत. त्यावर ऐवढे जातीवादी, कट्टर धर्मिक, विषारी, भडकावू गोष्टींचे लिखान केले जाते की, दुसऱ्या व्यक्तींच्या समोर व्हॉट्सअॅप गृप वर कोणी मॅसेज वाचायचे टाळतात किंवा लक्ष चोरून बघत असल्याचे ठिकठिकाणी दिसून येतात. त्यामुळे सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रभक्ती या सामाजिक मूल्यांचा न्हास होत आहे.

५) सामाजिक माध्यमांसारख्या आभासी जगात वावरण्याच्या नादात खन्या जीवनाचे, वास्तवाचे, त्यातल्या आव्हानांचे मूल्य आपण कमी करत आहोत.

भारतीय लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे

संगणक-स्मार्ट फोनमुळे हाताने लिहिण्याची सवय कमी झाली. फोन नंबर लक्षात ठेवण्याची क्षमता कमी झाली. प्रत्यक्ष भेटून मनमोकळ्या गप्पा मारण्याची सवय कमी झाली. मोबाईलवर गेम खेळण्यात वेळ वाया घालवून प्रत्यक्ष मैदानी खेळ खेळण्याने जो लाभ मिळणार होता त्यापासून परात्म होत आहोत. म्हणजेच श्रमप्रतिष्ठा या सामाजिक मूल्यांचा या सामाजिक प्रसार-माध्यमांमुळे न्हास होत आहे असे म्हणता येईल.

६) स्मार्ट फोन आणि इंटरनेट पॅकमुळे सान्या जगाशी कनेक्ट रहाता येते या आंनदात सभोवतालच्या परिस्थितीचे भान राहत नाही हे वास्तव आहे. जास्त वेळ इंटरनेटचा वापर केल्यामुळे मुलांना त्याचं व्यसनच जडत आहे. मुला-मुलींना फॅशनचे वेड लागत आहे. हे शाळेच्या कामामध्ये किंवा कार्यालयीन कामामध्ये व्यत्ययही आणू शकते.

७) सामाजिक प्रसार माध्यमांमुळे काही वेळा शरमेनी मान खाली जाईल अशी दृष्ट्ये एकाकी टीव्ही वा मोबाईलवर येत असतात. घरातील सर्व कुटूंब मंडळी मिळून एखाद्या टीव्हीवरील कार्यक्रम वा सिनेमा बघू शकणार नाही अशा थरार्पर्यंत प्रसार माध्यमांचा दर्जा घसरलेला आहे.

८) जास्तीत जास्त वेळ इंटरनेटवर घालविल्यामुळे त्या मुलांचा समाजाशी, मित्रमैत्रिणींशी आणि आई-वडिलांशी संवाद कमी होत जातो. स्त्रिया घरातील कामे सोडून मुलांकडे दुर्लक्ष करून टीव्ही सीरीअल यामध्ये गुरफटून चाललेल्या आहेत. त्यामुळे पती-पत्नी यामधील वाद ताण-तणाव वाढत आहेत. आई-वडीलांचे मुलांकडे दुर्लक्ष होत असून त्याचा परिणाम मुले गुन्हेगार प्रवृत्तीकडे वळण्यात होत आहे.

९) काही वेळा प्रसार माध्यमांद्वारा चोरी, अपहरण, बलात्कार, खून, गुन्हेगारीशी संबंधीत वेगवेगळ्या युक्ती दाखविल्या जातात त्यामुळे प्रभावित होऊन समाजात अनेक गुन्हे घडत असतात.

१०) काही वेळेस चुकीच्या अफवा पसरविल्या जातात. उदा. २०१८ मध्ये किडणी चोरीच्या पसरलेल्या अफवा. यामुळे अनेक निष्पाप व्यक्तींचे बळी घेतले गेले. त्यामुळे संवेदनशीलता या सामाजिक मूल्यांचा न्हास झाल्याचे दिसून येते.

सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा सकारात्मक प्रभाव
१) इंटरनेट हे अंत्यत प्रभावी प्रसार माध्यम बनत आहे. वृत्तपत्र किंवा दूरदर्शनची एखादी वाहिनी म्हणजे चॅनल, त्यांच्या प्रसारणाला मुळातच भौगोलिक मर्यादा असते. देशातील अगदी सर्वाधिक खपाचे वृत्तपत्र घेतले तरी ते जगातल्या प्रत्येक कानाकोपन्यात पोहचू शकत नाही. ही वास्तविकता जगातील प्रत्येक वृत्तपत्र मात्य करतील. जगात कुठेही एखादे विशिष्ट वृत्तपत्र हाती पडले नाही तरी त्या वृत्तपत्राची वेबसाईट त्या वाचकाची भूक भागवू शकते. म्हणजे खरं तर इंटरनेट भौगोलिक टृष्ट्या वृत्तपत्राच्या एक पाऊल पुढेच असते. वृत्तपत्राची मर्यादा त्याला कधीच अडवत नाही.

२) इंटरनेटमुळे भाषेच्या मर्यादाही मागे पडत आहेत. इंटरनेट म्हटले की, इंग्रजी अपरिहार्य असे काल परवापर्यंत वाटत होते. मात्र हिंदी, मराठी, बंगाली, तामिळ, तेलुगू यासारख्या भाषांचे युनिकोड फाँडस उपलब्ध झाल्याने आज अक्षरशः हजारो वेबसाईट्स आणि ब्लॉग्ज भारतीय भाषातून सहजपणे तयार होतांना दिसू लागले आहेत.

३) आजचे ब्लॉग हे सर्वसामान्याची पत्रकारीता म्हणून उदयाचे एक स्वतंत्र माध्यम म्हणून उभे राहण्याची शक्यता आहे. वृत्तपत्रे देवू शकणार नाहीत ऐवढा मजकूर चित्रे, छायाचित्रे, विचार असा समृद्ध ज्ञान खजिना ब्लॉगच्या माध्यमामुळे जगापुढे येत आहे. इंटरनेटच्या पोटात अशा प्रकारची छोटी मोठी माध्यमे नांदत राहणार आहेत. प्रगत राष्ट्रातील कित्येक दैनिक वृत्तपत्रामध्ये आज दररोज वैशिष्ट्यपूर्ण वेबसाईट्स व

ब्लॉगची माहिती वाचकांना दिली जात आहे. भाषिक वृत्तपत्रे त्या दृष्टिने आज मागे दिसतात. पण उदया त्यांना हा भाग ठळकपणे द्यावाच लागणार आहे.

४) सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून अनेकदा सामाजिक, नैतिक मूल्यांची रुजवणूक केली जावू शकते. त्या माध्यमातून व्यक्ती, संस्था, समूह व देशातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतीक आणि राजकीय व्यवस्थेला समृद्ध, निकोप राखण्याचे कार्यही सामाजिक प्रसार माध्यमांकडून केल्या जाते. ज्यामुळे देशाची एकता, अखंडता, धर्मनिरपेक्षता, समानता इत्यादी गुणांच्या विकासाची वृद्धी केली जाते. उदा. अण्णा हजारेच्या भ्रष्टाचार विरोधी आंदोलनात हजारो युवक रस्त्यावर येवून सहभागी झाले.

५) सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून ‘निर्भया’ ला न्याय मिळवून देण्यासाठी भारताच्या सर्व कानाकोपन्यातून मोठ्या संख्येत तरुण-तरुणी रस्त्यावर येवून सहभागी झाल्या. ज्यांच्या दबावात येवून सरकारला पुन्हा कठोरातील कठोर कायदे करावे लगले.

६) आज सोशल मिडीयामध्ये फेसबुक, व्हॉट्सअप, इस्टाग्राम, ट्रिविटर यासारखे प्लेटफॉर्म खुप लोकप्रिय होत आहेत. ज्यामधून ताज्या बातम्या, जुन्या मित्रांच्या ओळखी, नवनवीन माहिती, नवीन उत्पादित वस्तुच्या जाहिराती, महत्वपूर्ण फोटो, पिक्चरचे ट्रेलर, टीव्ही कार्यक्रमाचे महत्वपूर्ण छोट्या व्हिडिओ क्लिप्स, आज सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून सहज उपलब्ध होत आहेत. जेव्हा वेळ मिळेल तेव्हा संवाद साधण्याच्या व मित्र-मैत्रिणी तसेच नातेवाईक यांच्या संपर्कात राहण्याच्या सुविधा उपलब्ध झालेल्या आहेत.

७) यु ट्युबच्या माध्यमातून एखादे ऑप्स कसे हाताळावे?, कोणते पदार्थ कसे तयार करावे? किंवा आपल्याला ज्याकाही गोष्टीची गरज आहे, ज्ञान हवे आहे ते ज्ञान यामध्ये सहज उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे दिवसेंदिवस या माध्यमातून ज्ञानाची वृद्धी व विश्वासार्हता वाढण्यास मदत होत आहे.

८) सोशल मिडीयामुळे लोकशाही शासनव्यवस्थेत शासनानी काढलेले शासन निर्णय क्षणात लोकांपर्यंत पोहचू लागले आहेत. त्यामुळे योग्य निर्णयाचे स्वागत, तर अयोग्य निर्णयाविरोधी आंदोलन जनसामान्य नागरीक उभारू लागलेत. उदा. भूमी अधिग्रहण कायदा, बोगस आदिवासी लोकांच्या आदिवासी आरक्षणातील घुसखोरीमुळे खन्या आदिवासी लोकांचे आरक्षण बचाव आंदोलन, त्यामुळे सरकारनी घेतलेले निर्णय डोळेझाकून स्विकारण्याची मानसिकता आता या सोशल मिडीयाने मिटविली आहे. त्यामुळे लोकशाहीची बीजे अधिक मजबूत होण्याची चिन्हे या सोशल मिडीयामुळे दिसत आहेत.

९) सोशल मिडीयाद्वारे संवेदना या सामाजिक मूल्याची भावना वाढीस लागण्यास मदत होत आहे. असे चित्र दिसत आहे. अनेकांचे जीवन या सोशल मिडीयाने बदलून गेले आहे. उदा. दाना मांझी.

पैसे नसल्यांनी पत्नीचे शब १० कि.मी. खांद्यावर घेवून जाणाऱ्या ओरिसातील दाना मांझी व त्याच्या मुलीचे चित्र सोशल मिडीयावर झळकताच, बहरीनचे प्रधानमंत्री खलीफा बिन सलमान अल खलीफा ने त्याला १ लाख रुपये दिले व त्याच्या मुलीच्या शिक्षणाचा खर्च उचलन्याचे जाहिर केले. मग देशातील कानाकोपन्यातून त्याला मदतीचा ओघ आला ते फक्त सोशल मिडीयामुळे! हे नाकारता येत नाही.

१०) २०१४ च्या निवडणूकीत अनेक राजकीय पक्षाने मोठ्या प्रमाणात सोशल मिडीयाचा वापर निवडणूक प्रचारारासाठी केला. सामान्य नागरीक व युवकांमध्ये मतदानाप्रती जागृकता निर्माण झाली. त्यामुळे मतदानाची टक्केवारी वाढली. तसेच 'आम आदमी पक्षाची' निर्मिती तसेच त्या पक्षाचा प्रचार व प्रसार हे सुधा सोशल मिडीयाची खरी शक्ती ठरली.

११) प्रसार माध्यमाचे सर्वांत मोठे साधन म्हणजे दूरदर्शन आहे. त्यावर ज्याप्रमाणे मनोरंजनाचे असंख्य चॅनल आहेत, त्यापेक्षाही अधिक बातम्या प्रसारणाचे चॅनल दिसून येतात. त्यातून लोकांना आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण अशा विविधांगी विषयाचे ज्ञान मिळते.

१२) सामाजिक प्रसार माध्यमाद्वारे लोकांना आपले ज्ञान संपूर्ण जगाला दाखविण्याचे प्लॅटफार्म उपलब्ध झाले आहेत. लहान मुलांचे ज्ञान वाढविण्यासाठी मदत झाली आहे. यामधून ते स्वतः माहितीचा खजीना शोधून काढू शकतात. डिस्कंहरी चॅनल, किंवज (प्रश्न मंजुषा) प्रोग्राम यामधून मुले स्वतः खुप काही शिकत आहेत.

१३) केरळमध्ये झालेल्या अतिवृष्टीमुळे तेथे महापुराची विघ्वंसक परिस्थिती निर्माण झाली. सोशल मिडीयाद्वारे ही बातमी संपूर्ण भारतभर वाच्याप्रमाणे पसरताच मदतीचा ओघ सर्व स्तरातून येवू लागला. पोलिस, आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा, महाविद्यालयातील एनएसएस युनिट, विविध सामाजिक संघटना तसेच सामान्य नागरीक यांचेकडून शक्य होईल त्या मदती प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष आर्थिक, अन्न, वस्त्रे आदि स्वरूपात देवू केल्यात. यामध्ये फक्त मानवता, आपुलकी, देशप्रेम, बंधुभाव आदि भावना जुळून असलेल्या दिसल्या. यातूनच देशाची एकता व अखंडीतता या सामाजिक मूल्यांची जपवणूक या सोशल मिडीयाद्वारे होत असल्याचे प्रतिबिंबीत होते.

निष्कर्ष

समाजव्यवस्थेमध्ये शांतता, सुव्यवस्थीतता टिकवून ठेवण्याकरीता सामाजिक नियंत्रणाची आवश्यकता असते. सामाजिक नियंत्रण टिकवून ठेवण्याच्या यंत्रणेतील सर्वांत महत्वपूर्ण शास्त्र म्हणजे सामाजिक मूल्ये होत. ही सामाजिक मूल्ये व्यक्ती-व्यक्तीमधील

संबंध निर्धारित करतात. व्यक्तीगत जीवन व सामाजिक जीवन यात फरक निर्धारीत करून ती समाजात समाजमान्य पध्दतीने राहण्यासाठी मार्गदर्शन करीत असतात. परंतु बदलत्या काळाप्रमाणे या मूल्यामध्ये बदल होत जातो, व्यवस्था परिवर्तीत होत जाते. त्याचबरोबर सामाजिक मूल्यांचा, नैतिक मूल्यांचा न्हास देखील होत आहे. सामाजिक मूल्यांच्या न्हासामुळे समाजात शांतता व सुव्यवस्थितता भंग पावते. वर्तमान काळातील विज्ञान-तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक क्षेत्रात अनेक बदल घडून आलेले आहेत. सामाजिक प्रचार-प्रसार माध्यमांच्या क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झालेले आहेत. या प्रचार-प्रसाराच्या माध्यमांमुळे अनेक फायद्याबरोबर, समाजावर वाईट परिणामसुध्दा होत आहेत. त्यामुळे या प्रसार माध्यमांच्या चांगल्या बाजूकडे भर देवून नकारात्मक भूमिका टाळण्याचा वा मिटविण्याचा प्रयत्न केल्यास हे सामाजिक प्रसार माध्यमे व्यक्ती विकास, समाज विकास, राष्ट्रविकास, मानवी कल्याण तसेच संपूर्ण विश्वाचे कल्याण साधण्याकरीता उपयुक्त ठरतील यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) समाजशास्त्र परिचय भाग :१, रा.ज.लोटे, पिपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- २) स्टंडी सर्कल पब्लीकेशन, सामान्य अध्ययन पेपर ३ : मनुष्यबळ, मानवी हक्क व समुदाय विकास.
- ३) निराली प्रकाशन, मानवी हक्क व समाज, सामान्य अध्ययन १ : अनिवार्य, नंदकुमार भारंबे.
- ४) ई-पेपर, नवप्रभा, दिनांक २३ डिसें. २०१४, डॉ. सुषमा किर्तनी.
- ५) प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा, डॉ. भास्कर शेळके व डॉ. मिलिंद कसबे.
- ६) <http://newsinmedia1.blogspot.com/2016/02/blog-post.html>

- ७) <https://Marathi.yourstory.com/>
- ८) <https://www.business2community.com/social-media/impact-social-media-truly-society-0974685>

★ ★ ★

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हैंपी होम बॉइंज हार्टल, हसनबाग पोलिस थौकी जवळ, हसनबाग रोड, नागपूर.
मो. 9923630315, 8087460470 E-mail : meherbabapublishers0616@gmail.com